

Parapatics Andrea

A magyar nyelvjárásokról a XXI. században

Kiss Gábor – Bató Margit szerk.: *Tájszavak. A magyar nyelvjárások atlaszának szavai, szóalakjai. Az ékesszólás kiskönyvtára 21.* Tinta Könyvkiadó. Budapest. 2012. 168 oldal

Kiss Gábor szerk.: *Kis magyar tájszótár.* Tinta Könyvkiadó. Budapest. 2014. 212 oldal

Cs. Nagy Lajos – N. Császi Ildikó: *Magyar nyelvjárások.* Tinta Könyvkiadó. Budapest. 2015. 212 oldal

A Tinta Könyvkiadó az elmúlt néhány évben hiányt pótolott azzal, hogy kisebb formátumú sorozatában (*Az ékesszólás kiskönyvtára*) a magyar nyelv területi változatosságával foglalkozó munkákat is megjelentetett. A kiadó ez irányú ismeretterjesztő szándéka nem előzmény nélküli. A *Magyar szókincstár* (Kiss 1998) szócikkeiben számos tájszó is fellelhető a rokon értelmű szavak sorában, a kétkötetes *Értelmező szótár+* (Eöry 2007) a címszó tájnyelvi megfelelőit is megadja, a *Növénynevek enciklopédiája* (Rácz 2010) és az *Állatnevek enciklopédiája* (Rácz 2012) szócikkei szintén tartalmaznak nyelvjárási változatokat is. A Tinta Könyvkiadónál jelent meg a *Szuhogyi palóc tájszótár* (Mazurka 2009), a *Mura menti horvát tájszótár* (Blazeka et al. 2009), valamint reprint kiadásban az 1838-as *Magyar tájszótár* (2015) is.

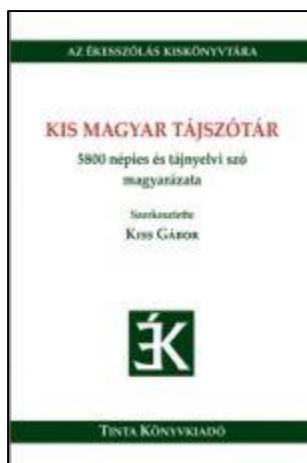
Az utóbbi évek e témájú kiadványai közül a *Tájszavak* című kötet (Kiss–Bató 2012) *A magyar nyelvjárások atlaszának* (MNYA.) térképlapjain található tájnyelvi anyagot adja közre 950 szócikk formájában, amely több mint 13 000 tájszó, illetve szóalak feldolgozását jelenti a nagyatlasz mutatója (Balogh et al. szerk. 1980) alapján. A kötet népszerűségén felbuzdulva (a könyv hónapokig szerepelt a kiadó sikerlistáján, és 2013-ban újra megjelent) 2014-ben újabb szótár látott napvilágot: a *Kis magyar tájszótár* (Kiss 2014) összesen huszonhárom szótárból gyűjtött össze 5800, ezúttal elsősorban a paraszti gazdálkodáshoz kapcsolódó tájszót. A következő évben egy elméleti munkával egészült ki a sor. A *Magyar nyelvjárások* (Cs. Nagy – N. Császi 2015) szintén tudományos ismeretterjesztő szándékkal készült, de a legfrissebb dialektológiai kutatások és nyelvföldrajzi eredmények említésével főiskolai és egyetemi kurzusok olvasmánylistájában is megjelenhet kiegészítésként. Mindhárom kötetben megtaláljuk a magyar nyelvátlaszok és tájszótárak válogatott bibliográfiáját: a *Tájszavakban* és a *Magyar nyelvjárásokban* a munka végén, míg a *Kis magyar tájszótárban* a szótári rész előtt, egyúttal mint a továbbiakban forrásként feltüntetett rövidítések feloldását. A *Kis magyar tájszótár* előszava és

a *Magyar nyelvjárások* további elméleti szakirodalmat is megjelöl. A három kötet részletesebb bemutatása megjelenésük sorrendjében következik az alábbiakban.

A *Tájszavak* origója, amint azt alcíme (*A magyar nyelvjárások atlaszának szavai, szóalakjai*) is jelzi, a nagyatlasz mutatója, amely 1980-ban egyszerűsített hangjelöléssel adta közre az atlasz 1162 térképlapján található – egyébként 1949 és 1964 között gyűjtött – tájnyelvi anyagot. A kiadvány újszerűsége abban rejlik, hogy nem a szokásos módon közli a tájszavakat, hanem megfordítva: a 950 címszó élén egy-egy közszó szerepel, és ezt követik az adott térképlapokon található tájszavak – voltaképpen tehát a tájnyelvi szinonimák –, összesen 13 590 adat. Az adatok a nagyatlasz 956 térképlapjáról származnak, lásd az előszó alábbi sorait: „A *Tájszavak* című gyűjteményből kimaradtak annak a 206 térképlapnak az adatai, melyek csak hangtani információval szolgálnak, és nem tartalmaznak lexikai (szókészletbeli) és szóragozási-toldalékolási (morfológiai) variánsokat” (12), például: *bogár, harminc, lélek, vője*. Az előszó a térképlapok sorszámával együtt betűrendben felsorolja e kihagyott címszavakat.

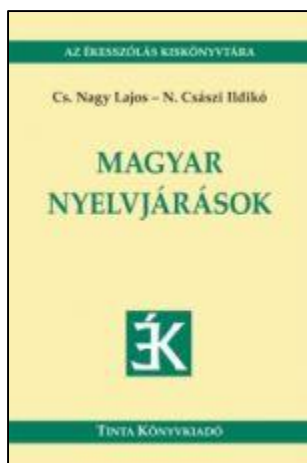
A „fordított” közlés több szerkesztésbeli következménnyel is jár. Az atlasz anyaga így nem a térképlapok eredeti sorrendjében jelenik meg, hanem betűrendes formában, de a könnyebb visszakereshetőség érdekében a címszó a térkép sorszámát is tartalmazza (például **hárog** | 374). Ez alatt az esetek döntő többségében a nagyatlasz gyűjtési munkálatai során, a térképlapokon is feltüntetett kérdés következik (például: *Mi a kacs hangja? Mit csinál a kacs?*), majd ábécérendben a magyar nyelvterület különböző kutatópontjain adatolt változatok (például: *csacsog, gágog, hákog, hákogot, hápogat, kácsog, kádog, krádog, krápog, krepeg, kvádog, mádog, repeg, retyeg, retyetel, sádog, vádog, zsádog, zsádog, zsádog*) (66). Noha kétséget kizáróan fontos adalék lenne, hogy melyik szóalak melyik kutatópont(ok)on hangzott el, a szótár formátuma és ismeretterjesztő jellege korlátozta ennek a lehetőségét. További részletesebb tájékozódáshoz természetesen mindig rendelkezésére állnak az olvasó számára a könyvtárakban a nagyatlasz hat kötetének eredeti térképlapjai.

A *Tájszavak* című kötet számos illusztrációval szemlélteti anyagát, ezek különösen hasznosak a paraszti kultúrához kapcsolódó és azzal együtt eltűnő tárgyak, gazdálkodási eszközök vagy éppen ma már kevésbé ismert növények és részeik megismertetésére. Ilyenek például az *eke* (46), a *járom* (73), a *kasza* (78), a *szekéroidal* (111), a *rokka* (123) vagy a *rúdszárny* (124) megnevezései és részei, illetve azok tájnyelvi szinonimái, vagy a szőlő *bajusza* – avagy *bajuszkája, bodorkája, bondorkája, cérna, cirája, folyása, folyókája, fúlángja, futója, futókája, hajtása, ina, inája, indája, kacsca, kacsója, kamja, kancsorgója, kancsburgója, kapcsa, kapoccsa, karingója, kerics, keringője, kocsángja, kocsánya, kocsja, kókja, konkorája, konkorékja, kunkorgója, macskája, rigyája, szakálla, szarva, szőlőkankó, szulákja, villája* (25).

Még hangsúlyozottabban fókuszál a paraszti kultúra szókincsére a *Kis magyar tájszótár* (5800 népies és tájnyelvi szó magyarázata). A kiadóvezető, Kiss Gábor szerkesztői munkáját ezúttal Cseszko Renáta segítette. Az ismeretterjesztő szándék már az előszóban is megnyilvánul: a személyes hangvétellű bevezető sorok után rövid, de világos mondatok tisztázzák a nyelvi változás és a nyelvi változatosság fogalmát, azt, hogy bizonyos elemek kikophatnak a nyelvből, és újak szülehetnek, illetve azt, hogy a beszélők területenként más és más variációját használhatják ugyanannak a nyelvnek. Ismerve a magyar beszélőközösség tévhiteit (vagy inkább hiányos tudását) a nyelvjárásokról, a talán legfontosabb mondat már a hatodik lapon olvasható: „Természetesen az, hogy a magyar nyelvterületen élők megértik egymást, nem zárja ki, hogy ne lennének a magyar nyelvnek területi változatai” (6). Az előszó felsorolja továbbá a tíz mai magyar nyelvjárási régiót, körüljárja a tájszó fogalmát, illetve vázlatos képet ad a magyar nyelv korábbi és újabb általános és regionális tájnyelvi gyűjteményeiről is. A *Kis magyar tájszótár* két értelmező szótár, valamint huszonegy általános és regionális tájszótár anyagából állt össze az Órvidéktől Székelyföldre, a Felvidéktől a Délvidékig gyűjtött adatokból. Ezeket a munkákat nemcsak a forrás- (és rövidítés-) jegyzék (19–20) jelöli, hanem egy szemléletes térkép is (9). A kötet fontos érdeme, hogy nehezen elérhető gyűjtemények anyagát tárja a szélesebb olvasóközönség elé, és csinál kedvet a további, precízebb böngészéshez.

A tájszavakhoz tehát nemcsak a jelentések tartoznak, hanem – a fent bemutatott kötetel szemben – ezúttal az is hangsúlyt kap, hogy ezeket hol gyűjtötték, vagyis melyik szótárban adatolták (ezt a forrásjegyzékben feloldott rövidítések jelölik), továbbá a szófaji kategória is szerepel. Az alakváltozatok egy címszón belül jelennek meg, például: „**csatarál, csatorál** ige hangosan kárál, kotkodácsol [Ész]” (46). Érdekességgel szolgálhat annak a megfigyelése (vagy megfigyeltetése egy iskolai feladat keretében), amikor ugyanaz a tájszó több, egymástól távoli kutatópontokon gyűjtött szótárakban is megtalálható, például: „**nagyöreganya** fn dédanya [För, Sze]” (139) – azaz: Imre Samu *Felsőöri tájszótárán* (Imre 1973) kívül Bálint Sándor *Szegedi szótárában* is (Bálint 1957). A *Tájszavakhoz* hasonlóan ez a kötet is számos helyen tartalmaz illusztrációkat. Hogy a *Kis magyar tájszótár* milyen mértékben mutatja be az eltűnőben lévő paraszti világot, hogy milyen arányban tartalmaz kikopás útjára lépett népnyelvi szavakat, azt mindenki eldöntheti egy véletlenszerűen kinyitott oldal címszavai alapján: *gelles, gémberedik, genyegunya, georgina, gérbic, geréb, gereben, gerebenel, gerebenez, gerébicel, gerencsér, gerendely, gerezd, gergelyes, gerind, gerlice, gernye¹, gernye², geróf, gersli, gerzsa, géva, gezemice, gezmet, gibernyúz, gica, giga, gíga, gilice, gimpli, gincgönc, gingallóz, girind, girminc, glancol, gléda, glicsuzik, góc, godenya, golyhó, gombásrénye, gombóda, gomolyó, gór¹, gór², górál, gordon, gordonos, góré, gornyadozik, goromba, górvány, göb, göbe¹, göbe², göböly, göbörc, göcög, göcs, göcsörtös, gödölye, gödör, gölödény, gölöncsér* (76–77).

A *Magyar nyelvjárások* bevezető fejezete rögtön arra a kérdésre válaszol: „Miért kell ismerni a nyelvjárásainkat?” (7–8). A válasz pedig nemcsak arra utal, hogy a nyelvi sokszínűség legalább alapszintű ismerete az általános és az anyanyelvi műveltség szerves része, nemzeti identitásunk egyik alapja, nemcsak irodalomtörténeti, művelődéstörténeti és néprajzi jelentőségét említi, hanem arra is figyelmeztet, hogy a diákok jelentős része nyelvjárasi háttérrel kerül iskolába, és hogy ezzel kapcsolatban nagy felelősség hárul nevelőikre. „A többféle változat bemutatása, elsajátítása egyúttal fontos eszköze a nyelvjárasi előítéletek és tévhitek eloszlatásának, továbbá a nyelvi kifejezési másságok elfogadtatásának is. Ezáltal a nyelvhasználati konfliktushelyzetek lényegesen csökkenthetők, s kevésbé alakulnak ki kommunikációs gátlások a felnövekvő fiatalban” (8). Ezután rövid összefoglalók sorakoznak a nyelvjárások és a köznyelv viszonyáról, benne természetesen a regionális köznyelvről is, valamint a nyelvjárások korábbi és mai funkcióiról. A könyv 20 lapon át részletezi a nyelvjárasi jelenségeket. A laikusok előtt talán legismertebb hangtani jelenségeket, mint az *ö*-zést, az *í*-zést vagy az *ly* variánsait térképpel is szemlélteti, de számos térképlap megjelenítésével (nemcsak a MNyA.-ból) alaktani és szóképzési eltérésekre is láthatunk példákat. Az olvasók megismerhetik az egy- és többgócú nyelvjárasi jelenségeket, a nyitódó és a záródó diftongus, valamint az izoglossza fogalmát és példáit. A magyarázatokban – helyesen – végig érezhető az ismeretterjesztő, didaktikai jelleg, például: „Akár találós kérdésnek is adhatnánk: Ha a nyírségi rokon *köszméteszószt* kér, a nagyköri nagyanyám *püszkeszószra* gondol, hol nyitom ki a szakácskönyvet? Hát az *egresmártásnál*. A kiskunsági barátok pedig nem értik, egriként mit *büszkézem* a *piszkéjük*et” (32).

Az illusztrált példák után már komolyabb hangvétellel következik a legjellemzőbb nyelvjárasi jelenségek bemutatása (35–67), kezdve a hangtani jelenségekkel (a dialektológiai hagyományokhoz hűen külön a magánhangzók számáról és gyakoriságáról, majd a mássalhangzók hiánya szerinti fonémarendszerekről). Az alaktani jelenségeken belül külön foglalkozik a fejezet az igetövek és a névszótövek jelenségeivel, az ige- és a névszóragozással, az ige- és a névszóképzéssel, majd néhány mondattani jelenség következik. Az értelmezést segíti, hogy minden tömören, lényegre törően és pontokba szedve szerepel. Például: „viszonylag kevés mondat- és szövegtani elemzés készült napjainkig. Így csak néhány mondattani jelenségre hívjuk föl a figyelmet. [...] **7.** Északkeleten a *fele* határozószó az igekötőhöz kapcsolódva tartós, folyamatos cselekvést fejez ki: *Meg fele indultak az emberek. El fele adja a borjút.* [...] **10.** A határozott névelőnek – főként a nyugati palócban – csak egy alakja van: a *asztal*, a *iskola*. [...] **12.** Az *-e* kérdőszócska néhány területen nem az állítmányhoz kapcsolódik, hanem az igekötőhöz (*Még-é gyöttek?*), a tagadószóhoz (*Nem-e látta?*), illetve az állítmány előtti szóhoz (*Othonn-é vannak?*). Többnyire az Alföldön, a Dunántúl egyes részein és a palóc vidékeken találkozhatunk ezekkel a formákkal” (51). A szóképzési alfejezet tisztázza az alak, a jelentésbeli és a valódi tájszó fogalmát, a kódolást, valamint a tagoltság és a tagolatlanság kérdését. A fejezetet a nyelvjárasi szóképzést feldolgozó művekről szóló összefoglaló zárja, ahol a legfőbb

általános és regionális tájszótárak mellett a nyelvatlások és megjelenítési módszereik is említést kapnak.

A dialektusok területi elkülönítésének módszerei és a nyelvjárászsigetek megismerése után a könyv második harmadától kezdődik a tíz mai magyar nyelvjárás-terület bemutatása: ez régióként általában 3–4, olykor akár 10 lapot tesz ki (85–134). A leírás követi a *Magyar dialektológia* egyetemi tankönyv erről szóló fejezetének (Juhász 2001) metódusát, és a térképes illusztrációk ezúttal sem maradhatnak el. Az igazi szemléltetést a könyv végén található összesen 30 darab 1–2 lapos nyelvjárás szövegrészlet közzélése jelenti (a könnyebb olvashatóság érdekében egyszerűsített lejegyzéssel). A *Magyar nyelvjárások* fontos érdeme, hogy a régiók bemutatása után a dialektológiai anyaggyűjtés korábbi és újabb munkákhoz alkalmazott módszereiről is szól, kitérve a digitalizálás folyamataira, eredményeire és további feladataira is.

A három ismeretterjesztő kiadvány különösen hasznos lehet a közoktatásban dolgozók számára. A *Magyar nyelvjárások* tömören és érthető nyelvezettel közli a témával kapcsolatos azon ismereteket, amelyekre minden (nem csak magyar szakos) pedagógusnak szüksége van ahhoz, hogy helytálló tudás közvetítésével csökkentsék a nyelvjárás háttérű megbélyegzés mértékét a felnövekvő generációk nevelésében, továbbá hogy ők maguk is e tudás birtokában értékeljék tanulóik nyelvhasználatát. (Noha az ezredforduló óta is több kiadvány született hasonló céllal és jelleggel, a tapasztalatok és a kutatási eredmények szerint kevésbé gyakoroltak hatást a közoktatásra.) A két szótár játékos tanórai feladatokhoz is alkalmazható, hogy a tanulók – szótárhasználati kompetenciáik fejlesztése mellett – elméletben és gyakorlatban is megtapasztalhassák a Nemzeti alaptantervben több helyen is hangsúlyozott nyelvi sokszínűség tényét és előnyeit – a magyar nyelv területi változatossága szempontjából is.

Irodalom

Bálint Sándor 1957. *Szegedi szótár I–II*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Blazeka, Đuro – Nyomárkay István – Rácz Erika 2009. *Mura menti horvát tájszótár. Rječnik pomurskih Hrvata*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

Eőry Vilma (főszerk.) 2007. *Értelmező szótár+. Értelmezések, példamondatok, szinonimák, ellentétek, szólások, közmondások, etimológiák, nyelvhasználati tanácsok és fogalomkörü csoportok*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

Imre Samu 1973. *Felsőöri tájszótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Juhász Dezső 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: Kiss Jenő (szerk.) *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest. 262–316.

Kiss Gábor (főszerk.) 1998. *Magyar szókincstár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

Magyar tájszótár. Kiadja a Magyar Tudós Társaság. Buda, 1838. [Reprint: Tinta Könyvkiadó. Budapest. 2015.]

Mazurka Károly 2009. *Szuhogyi palóc tájszótár*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

MNyA. = Deme László – Imre Samu szerk. 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI.* kötet. Budapest.

Mutató A magyar nyelvjárások atlasza I–VI. kötetéhez. Összeállította: Balogh Lajos, Deme László, Imre Samu. 1980. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Rácz János 2010. *Növénynevek enciklopédiája. Az elnevezések eredete, a növények kultúrtörténete és élettani hatása.* Tinta Könyvkiadó. Budapest.

Rácz János 2012. *Állatnevek enciklopédiája. A gerincesek elnevezéseinek eredete, az állatok kultúrtörténete, néprajza és mitológiája.* Tinta Könyvkiadó. Budapest.

Parapatics, Andrea: Hungarian dialects in the XXI. century

Az írás szerzőjéről

Parapatics Andrea

megbízott óraadó
Pannon Egyetem
Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar
Magyar és Alkalmazott Nyelvtudományi Intézet, Veszprém

középiskolai magyartanár
Batsányi János Gimnázium, Tapolca

parapatics.andrea[kukac]gmail.com